

УДК 340.15

Іванов Олександр Юрійович,
викладач кафедри теорії та історії держави і права
(Національна академія Служби безпеки України)

ЗМІНА ПРАВОВОГО СТАТУСУ КРИМСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 1954 Р.: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

У статті розглядаються юридичні, політичні та економічні передумови зміни правового статусу Кримської області у 1954 р. Окрім формально-юридичного аналізу процесу зміни правового статусу Кримської області, досліджуються також історичні передумови такого рішення радянського керівництва. Розвінчуються найпоширеніші міфи російської історіографії щодо передумов та правового обґрунтування факту передачі Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР у 1954 р.
Ключові слова: Кримська область, М. Хрущов, зміна правового статусу, передумови передачі Кримської області, фальсифікації історії.

Постановка проблеми. У світлі здійснення Російською Федерацією протиправної анексії території Автономної Республіки Крим як невід'ємної складової частини України російські можновладці та науковці все частіше вдаються до спроб обґрунтування правомірності своїх дій шляхом пошуку історичного зв'язку Росії та Криму. Наріжним каменем у цій риториці виступає юридична, економічна та політична природа факту передачі Кримської області Першим секретарем ЦК КПРС М. Хрущовим зі складу РРФСР до УРСР у 1954 р. За таких умов набувають актуальності дослідження з цієї тематики саме в історико-правовому аспекті, чому і присвячена наша стаття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням передумов та процесу передачі Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР у 1954 р. займалися такі вчені, як О. Бажан, В. Буткевич, В. Возгрін, С. Кульчицький, В. Сергійчук та ін. Однак недостатньо залишається вивченість цих питань саме в історико-правовому аспекті.

Метою статті є з'ясування історико-правових передумов зміни правового статусу Кримської області у 1954 р. та надання юридичної оцінки цьому факту з позицій чинного на той час законодавства СРСР, УРСР та РРФСР, на основі чого спростування найпоширеніших міфів російської історіографії з цих питань.

Виклад основного матеріалу. Загалом Російська Федерація та держави, правонаступницею яких вона себе вважає, протягом усього періоду існування здійснювали спроби заволодіння територією Кримського півострова. Так, правителі Московського царства та Російської імперії неодноразово намагалися захопити та приєднати територію Кримського ханства. Інтереси російської самодержавної монархії щодо кримських земель дістали вперше документальне закріплення у 1767 р., коли для імператриці Катерини II при сходженні на престол була підготована доповідь — записка «О Малой Татарии». У ній йшлося не лише про те, що війська кримського хана вчиняли регулярні спустошливі набіги на південні кордони імперії, але і про стратегічне значення території півострова для розвитку російської економіки, опис сприятливих кліматичних умов для ведення сільського господарства. Після приєднання Криму до Російської імперії у 1783 р. князь Голіцин опублікував доповідь під назвою «Сколь славно приобретенье», де називав Крим перлиною у короні Росій-

ської імперії. З ліквідацією Російської імперії у 1917 р. Тимчасовим урядом була видана Декларація прав народів Росії, яка передбачала право їх вільного національно-державного самовизначення, і на території Криму почали утворюватись самопроголошені уряди. За III Універсалом Української Центральної Ради 1917 р., за Українською Народною Республікою закріплювалася територія колишньої Таврійської губернії, за винятком Криму. Але у 1918 р. гетьман П. Скоропадський дипломатичними способами відновив права Української держави на Крим.

Після проголошення на територію України радянської влади у 1918 — 1919 рр. більшовики почали проводити у Криму політику «червоного терору», яка полягала у боротьбі з противниками нового політичного режиму. У 1920 р. між радянськими Росією та Україною було укладено господарсько-політичну угоду, яка фактично поклала початок створенню СРСР. Російська влада, претендуючи на провідну роль у загальносоюзному управлінні, мала подбати про забезпечення прихильності населення всіх територій новоствореної держави. Саме тому кримській політичній верхівці був запропонований варіант автономії, однак з умовою, що це можливо лише у складі Росії. До Криму було повернуто тисячі кримських татар, яких за імперських часів примусово виселили до Далекого Сходу. Так у 1921 р. була створена Кримська АСРР у складі РСФРР. До юридичного оформлення створення СРСР у 1922 р. керівництво РСФРР прийняло спершу рішення про доцільність перебування Криму у складі РСФРР з огляду на національний склад населення, а потім, враховуючи досвід існування самопроголошених урядів на території Криму у повоєнний час, вирішило надати цій території статус автономної республіки для здобуття прихильності місцевого населення. Однак географічне положення Кримської АСРР сприяло формуванню тісних економічних зв'язків із сусідніми південними областями УРСР, а також із підприємствами та установами інших українських регіонів [1, с. 289]. Зрештою, у 1945 р. після депортації у 1944 р. через визнання «нелояльними» до влади кримських татар, греків, болгар та німців з Кримської АРСР на цьому місці було утворено Кримську область [2].

Історико-правовий аналіз процесів включення Криму до складу Російської імперії, а потім радянської Росії, та політики російської влади щодо корінного населення півострова дозволяє виділити такі етапи у зміні національного складу населення Криму: 1774 — 1779 рр. — створення передумов для добровільної еміграції кримських татар, насильницьке знищення окремих населених пунктів, підкуп місцевої влади з метою сприяння процесам виселення корінного населення та заселення цих територій етнічними росіянами; 1783 р. — початок ХІХ ст. — розподіл кримських земель між російськими та іноземними «колоністами» та звільнення з цією метою земель від корінних жителів; 1854 — 1856 рр. — період Кримської війни; 1870-і рр. — створення передумов для добровільної еміграції до Туреччини; 1921 р. — переселення кримських татар на історичну Батьківщину з метою формування політико-правових підстав для утворення національно-територіальної автономії; 1937 — 1944 рр. — заміна корінного населення російським; 1944 — 1953 рр. — переселення росіян та українців для відбудови економіки [3, с. 28 — 44]. Зазначене розвінчує російські міфи про нібито «споконвічно російський» характер Криму.

У перші десятиліття перебування Криму у складі Російської імперії чисельність «колоністів», які одержували землі на присьданих територіях, перевищувала кількість корінних жителів, які обслуговували маєтності цих відставних офіцерів [4, с. 62 — 63]. Попри відсутність формальної заборони на діяльність Курултаю та Меджлису як органів національного самоврядування кримських татар, за Городовим положенням 1785 р. на територію Криму поширювалась єдина система місцевого самоврядування Російської імперії. За міською реформою 1870 р. зроблено більш масштабну спробу русифікації місцевих органів влади та управління у Криму. Відтепер до влади могли прийти лише представники знатних верств населення, у більшості проросійських. Торгівля на ринках опинилася цілком

під контролем російського великого капіталу. Ці та інші обставини спричинили нову хвилю еміграції кримських татар до Європи та Туреччини.

Втім, безпосереднє обґрунтування доцільності рішення Хрущова про зміну правового статусу Кримської області слід шукати в економічних зв'язках останньої з Українською РСР, що склалися у відбудовний період після Другої Світової війни. Так, знелюднілі після масових депортацій кримських татар, греків, німців, болгар та представників інших народів та спустошені внаслідок радянської тактики «випаленої землі», спрямованої на запобігання можливому поверненню депортованих громадян на Батьківщину, населені пункти Криму потребували як нових робочих рук, так і значної кількості продукції різноманітних видів промисловості — від важкої до легкої. Потужний потенціал місцевих галузей сільського господарства підлягав відновленню, яке вимагало значних зусиль [5, с. 131 — 133].

Оскільки природні умови центральних та південних регіонів УРСР були близькими до кримських і місцеві мешканці звикли саме до таких особливостей ведення господарства, у перші повоєнні роки активізувалося масове переселення українців на півострів з метою відбудови місцевого сільського господарства [6, с. 67]. В окремих областях навіть склалися плани таких переселень, і до Криму переїжджали цілі родини. Причому переселенню підлягали в основному досвідчені представники сільськогосподарської галузі, які могли б використовувати накопичений досвід під час роботи у Криму. Росіяни ж, яких також масово направляли до Криму, не були звичними до таких умов роботи і в основному швидко поверталися додому.

Українські підприємства постачали до Криму ряд найменувань сільськогосподарського устаткування, техніки, мінеральних добрив та будівельних матеріалів, призначених як для відродження сільського господарства, так і для відбудови практично винищених населених пунктів. Наукові установи УРСР розробляли плани щодо поліпшення інфраструктури області, нові технології сільськогосподарського та промислового виробництва для потреб регіону [7, с. 96]. Саме у перші повоєнні роки з'явилися, зокрема, і проекти будівництва зрошувального каналу, який би з'єднав водні артерії материкової республіки з територією Кримської області. Однак через складність механізму фінансування таких проєктів, яке мала б здійснювати РРФСР за прямим підпорядкуванням, будівництво каналу було відкладено майже на півтора десятиліття.

Редактор газети «Кримська правда» М. Кур'янов у своїй статті, надрукованій у випуску мистецького вісника «Вітчизна», присвяченому «величному акту дружби народів», наводить важливі дані щодо економічної взаємодії Криму та України у повоєнні роки. За радянської доби, за словами М. Кур'янова, між Кримською областю та УРСР було прокладено шляхи сполучення залізничним, водним та повітряним видами транспорту, що сприяло розвитку обміну промисловою продукцією. За різними підрахунками, Україна постачала до повоєнного Криму до кількох сотень найменувань промислової продукції. Машини для сільськогосподарського виробництва у Криму також були переважно українськими [8, с. 128 — 129].

У свою чергу Кримська область постачала до України продукцію будівельної промисловості та чорної металургії, зокрема сировину для підприємств півдня України, вироблену на Керченському залізорудному комбінаті. Машинобудівні підприємства Криму виробляли на експорт кілька десятків найменувань продукції. Важливе значення мала також продукція ливарної, хімічної та харчової галузей промисловості. Однак економічний розвиток Криму суттєво гальмувала відсутність власних прісноводних артерій. Місцеве партійне керівництво розробляло проєкти створення Херсонського економічного району з метою створення умов для допомоги кримському населенню у відбудові свого регіону. Однак кримська політична верхівка розглядала такі кроки, як применшення ролі Криму на

радянській політичній арені, та не була схильною до співпраці у цьому напрямі. Така ситуація додатково доводила необхідність установа прямого підпорядкування між Кримською областю та центральною владою УРСР.

У 1952 р. у Сімферополі засідала Об'єднана наукова сесія відділень історії, філософії та економіки Академії наук СРСР, на яку покладалося завдання перегляду кримської історії у світлі ідеологічних гасел праць Й. Сталіна. На цій же сесії науковці одержали вказівку дослідити історичні зв'язки між російським та українським «братніми» народами. Акцентувалась увага на нібито значних економічних здобутках Криму після його приєднання до Російської імперії у 1783 р. [9, с. 183].

Незадовго до юридичного оформлення передачі Кримської області до складу УРСР Перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов виголосив з трибуни Верховної Ради СРСР доповідь про спільну історичну долю українського та російського народів. Незважаючи на те, що ця доповідь містила значні фальсифікації ряду фактів з історії України, метою її було продемонструвати «братні» зв'язки між двома народами. Якщо взяти до уваги думки істориків про те, що влада РРФСР намагалася схилити представників УРСР до прийняття до свого складу проблемного в економічному аспекті регіону, то можна припустити, що саме така історична фальсифікація була одним із способів такого переконання. У той же час історики цілком достовірно встановили факти зв'язків між запорізькими козаками та Кримським ханством, а саме союзницький характер цих зв'язків. Між козацькою та ханською державами сформувалися не лише торговельні відносини, а й уклалися союзи для боротьби проти спільних зовнішніх ворогів.

У період 1950 — 1954 рр. радянська влада проводила експеримент із розукрупнення середніх за розмірами адміністративно-територіальних утворень. Передбачалось укріплення економічних та політичних позицій нових обласних центрів. Саме у контексті такої політики і було здійснено передачу Кримської області до складу УРСР. Традиційно історики виділяють у процесі юридичного оформлення передачі Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР такі етапи: прийняття рішення Комісією Ради Міністрів РРФСР про доцільність передачі Кримської області до складу УРСР та направлення запиту до Верховної Ради РРФСР; надання Верховною Радою РРФСР згоди на передачу Кримської області до складу УРСР та направлення звернення до Верховної Ради УРСР; розгляд Верховною Радою УРСР звернення Верховної Ради РРФСР із пропозицією щодо передачі Кримської області та надання згоди на такі дії; направлення Верховними Радами УРСР та РРФСР звернень із проханням про зміну кордонів республік до Верховної Ради СРСР; розгляд Верховною Радою СРСР цього питання по суті та ухвалення за результатами розгляду Указу Президії про передачу Кримської області до складу УРСР як «акт дружби двох братніх народів» та з огляду на тісні історичні, соціально-економічні та культурні зв'язки Криму з УРСР; внесення змін до Конституції СРСР та Конституції УРСР і РРФСР щодо нових кордонів цих республік.

Саме такий порядок зміни кордонів республік передбачався нормами чинної на той час Конституції СРСР 1936 р. з подальшими змінами та доповненнями. Однак окремі дослідники (здебільшого російські) стверджують, що питання про передачу Кримської області до складу УРСР мало вирішуватись на референдумі. Обстоюючи офіційну позицію Кремля, ці науковці не враховують того, що, насамперед, інституту референдуму радянське законодавство на 1954 р. іще не знало. До того ж подібні питання в інших республіках вирішувалися без референдумів і у такий же конституційний спосіб [10, с. 288]. Окремі дослідники характеризують таку конституційну процедуру, як «порівняно демократичну», оскільки Верховна Рада республіки діяла як представницький орган громадян цієї республіки і, відповідно, мала висловлювати згоду цих громадян на проведення територіальних змін. Зокрема, ст. 22 Конституції УРСР 1937 р. та ст. 23 Конституції РРФСР 1937 р. закріплюва-

ли положення про те, що до повноважень Верховної Ради входило здійснення повноважень, віднесених союзною Конституцією до сфери відання кожної з республік в особі її вищих органів влади та управління.

Сучасний російський історик права В. Томсінов, шукаючи правове обґрунтування визнанню анексії Автономної Республіки Крим Російською Федерацією у 2014 р. актом «сецесії», вдається до філологічного тлумачення положень ст. 157 Конституції СРСР 1936 р., яка регламентувала порядок внесення змін до цієї Конституції. На думку В. Томсінова, у цьому випадку вищий законодавчий орган Союзу РСР мав ухвалити нормативно-правовий акт під назвою «рішення», як прямо зазначалось у тексті цієї статті, а не «закон» [11, с. 21 — 24]. Саме цей факт дослідник розглядає як підставу визнання рішення Верховної Ради СРСР нелегітимним та таким, що не створило правових наслідків. Чіткого переліку нормативно-правових актів, які могла приймати Верховна Рада СРСР на реалізацію своїх рішень, законодавчо закріплено не було. У той же час серед конституційних повноважень цього органу значилося прийняття законів. Закони Верховна Рада СРСР мала приймати з питань загальносоюзного значення, до числа яких, зокрема, відносились і територіальні зміни. Тому із твердженням В. Томсінова, на нашу думку, погодитись не можна.

Інші ж ідеологи кремлівської пропаганди стверджують, що при приведенні законодавства УРСР та РРФСР у відповідність до Указу Президії Верховної Ради СРСР вищі представницькі органи цих республік перевищили свої конституційні повноваження. На їх думку, Верховні Ради УРСР та РРФСР не були наділені повноваженнями вносити до республіканських конституцій поправки щодо зміни кордонів між республіками, оскільки у переліку повноважень цих органів прямо такого пункту зафіксовано не було. Дійсно, повноважень представницьких органів республік на внесення до республіканських конституцій поправок щодо зміни кордонів республік ні Конституція УРСР, ані Конституція РРФСР прямо не закріплювали. Так, у ст.ст. 13, 19 та 22 Конституції УРСР 1937 р., якими визначалося коло повноважень Верховної Ради УРСР, таке положення відсутнє. Не закріплено такої норми і у відповідних ст.ст. 13, 19 та 23 Конституції РРФСР. Вищим представницьким органам республік надано повноваження самостійно визначати лише межі своїх адміністративно-територіальних утворень. Повноваження ж на зміну кордонів між республіками згідно з пунктом «д» ст. 14 та ст. 31 Конституції СРСР мала лише Верховна Рада СРСР шляхом прийняття законів. Однак пунктом «а» ст. 19 обох Конституцій Верховним Радам республік було надано повноваження вносити зміни до республіканських Конституцій самостійно. У той же час ст. 16 Конституції УРСР та ст. 17 Конституції РРФСР закріплювали обов'язковість дії законів СРСР на території республік. Оскільки питання зміни кордонів між республіками визначалися на рівні законів СРСР, прийнятих Верховною Радою СРСР, то положення цих законів були обов'язковими до виконання на території УРСР та РРФСР.

За таких умов положення Конституцій УРСР та РРФСР щодо адміністративно-територіального устрою цих республік виявилися такими, що не відповідають положенням Конституції СРСР. Тому вищі представницькі органи УРСР та РРФСР були зобов'язані привести свої основні закони у відповідність до загальносоюзного законодавства. Повноваження на внесення змін до Конституцій, як зазначалось вище, цим органам були надані прямо. По суті відбулася імплементація загальносоюзних норм у республіканське законодавство, а самостійних рішень щодо зміни кордонів між республіками Верховні Ради УРСР та РРФСР не приймали. Тому, на нашу думку, юридичне оформлення процесу перепідпорядкування Кримської області в аспекті його імплементації на республіканському рівні не суперечило чинному на той час законодавству СРСР, УРСР та РРФСР.

Висновки. Таким чином, передача Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР у 1954 р. була закономірним кроком у світлі історико-правових передумов, які скла-

лись у попередні історичні періоди. Факт зміни правового статусу Кримської області цілком перебував у межах правового поля, окресленого тогочасним законодавством СРСР, УРСР та РРФСР. Відтак, у політичного керівництва Російської Федерації відсутні будь-які підстави для оспорування як правомірності зміни статусу Кримської області у 1954 р., так і своїх «історичних прав» на ці території.

Список використаних джерел

1. Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В. А. Смолій. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2014. — 456 с.
2. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: збірник документів (1941–1998). — К., 1999. — 120 с.
3. Чумак В. А. Україна і Крим: спільність історичної долі: монографія / В. Чумак. — К. : ВПЦ АМУ, 2013. — 180 с.
4. Магочій П.-Р. Крим: наша благословенна земля / П.-Р. Магочій. — Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2014. — 160 с.
5. Крим: шлях до України. — Сімферополь : Таврія, 2006. — 320 с.
6. Полянский Д. За дальнейший подъем хозяйства и культуры Крыма / Д. Полянский // Коммунист Украины. Киев : Изд-во ЦК КПУ «Радянська Україна». — 1954. — № 5. — С. 66 — 75.
7. Сергійчук В. І. Український Крим / В. Сергійчук. — Київ: Українська Видавнича Спілка, 2001. — 304 с.
8. Кур'янов М. Величний акт дружби російського і українського народів / М. Кур'янов // «Вітчизна»: Київ. Держлітвидав України. — 1954. — № 5. — С. 126 — 133.
9. Альтман В. Сессия по истории Крыма / В. Альтман // «Вопросы истории». — Москва: Изд-во «Правда». — 1948. — № 12. — С. 175 — 184.
10. Аджубей А. Те десять лет / А. Аджубей // Никита Сергеевич Хрущёв: Материалы к биографии / Сост. Ю. В. Аксютин. — М. : Политиздат, 1989. — С. 287 — 347.
11. Томсинов В. А. «Крымское право» или юридические основания для воссоединения Крыма с Россией / В. Томсинов // Вестник Московского университета. Серия 11 «Право». — Москва: 2014. — С. 3 — 32.

Иванов Александр Юрьевич,
преподаватель кафедры теории и истории государства и права
(Национальная академия Службы безопасности Украины)

ИЗМЕНЕНИЕ ПРАВОВОГО СТАТУСА КРЫМСКОЙ ОБЛАСТИ В 1954 Г. : ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

В статье рассматриваются юридические, политические и экономические предпосылки изменения правового статуса Крымской области в 1954 г. Кроме формально-юридического анализа процесса изменения правового статуса Крымской области, исследуются также исторические предпосылки такого решения советского руководства. Вскрываются наиболее распространённые мифы российской историографии относительно предпосылок и правового обоснования факта передачи Крымской области из состава РСФСР в состав УССР в 1954 г. На основании проведённого анализа даётся заключение по поводу правомерности изменения правового статуса Крымской области в 1954 г.

Ключевые слова: Крымская область, Н. Хрущёв, изменение правового статуса, предпосылки передачи Крымской области, фальсификации истории.

Ivanov Alexander,

teacher of the department of theory and history of state and law
(National Academy of Security Service of Ukraine)

THE LEGAL POSITION OF THE CRIMEAN REGION IN 1954: HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS

The article deals with legal, political and economic preconditions of the Crimean oblast's legal status changes in 1954. Those changes meant Crimean oblast' territory transfer from the Russian Soviet Federative Socialist Republic to the Ukrainian Soviet Socialist Republic. Special attention has been drawn to the importance of those issues in the focus of modern political relations between Ukraine and Russian Federation. General goals of the article are definition of historical legal preconditions of the Crimean oblast's legal status changes in 1954, analysis of that act according to the Soviet legislation and disproof of the most popular Russian myths about those issues.

The article contains profound description of the historic preconditions of the Crimean oblast' legal status changes in 1954. Russian attempts to occupy the Crimean peninsula under the earlier periods have been characterized. Special attention has been also drawn to the changes in national structure of the Crimean population as the means for artificial russification of those territories. Tight economic relations between the Crimean oblast and the Ukrainian Soviet Socialist Republic before 1954 have been examined profoundly. Due to those circumstances Russian myth about Khrushchev's "present" to the USSR has been disproved. Profound analysis of the legitimacy of the Crimean oblast's legal status changes in 1954 has also been made. Constitutional acts concerning those issues have been examined. All the stages of the state borders' changing process legitimating between Soviet republics have been characterized. Russian arguments on the non-legitimacy of the following process have been criticized and totally disproved.

In the conclusion it is stated that the Crimean oblast's legal status changes in 1954 had been caused with the profound historical legal preconditions formed during previous historical periods. Those changes were made in accordance with legal acts of the Union of Soviet Socialist Republic, the Ukrainian Soviet Socialist Republic and the Russian Soviet Federative Socialist Republic. That's why Russian state bodies have no arguments to prove their rights for the following territories.

Key words: *the Crimean oblast, M. Khrushchev, legal status changes, preconditions of the Crimean oblast' transfer, historical falsifications.*

Надійшла до редколегії 15.01.2017